Forensic Science, 4'2026
ISSN: 3083-6085 (print), 3083-6093 (online)

УДК 343.98:159.92
DOI https://doi.org/10.32782/forensic.science.2026.4.12

Тетяна Леоненко
доктор юридичних наук, професор,
учений секретар,
Науково-дослідний центр незалежних судових експертиз
Міністерства юстиції України
https://orcid.org/0000-0001-8466-7192

Наталія Шпакович
завідувач відділу технічної експертизи документів,
психологічних, почеркознавчих та лінгвістичних досліджень,
Науково-дослідний центр незалежних судових експертиз
Міністерства юстиції України
https://orcid.org/0009-0001-5403-6258

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ВЕКТОР СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ: СИНЕРГІЯ ПРАВА ТА ПСИХОЛОГІЇ У ДОСЛІДЖЕННІ РЕЛІГІЙНОЇ НЕНАВИСТІ

У статті розглядаються теоретичні та практичні питання значення розуміння норм матеріального права експертами під час проведення судових експертиз про свободу совісті, світогляду та віросповідання, де предметом виступають фактичні дані, обставини й матеріальні об'єкти, що досліджуються за допомогою спеціальних знань для встановлення наявності або відсутності порушення конституційних прав громадян.

Ключові слова: *релігія, експертиза, свобода совісті, кримінальне правопорушення, мотив релігійної ненависті або ворожнечі, психологія, суб'єктивна сторона, вина, доказування.*

Постановка проблеми. Право на свободу совісті та свободу віросповідання гарантоване Конституцією України. Проте стабільною тенденцією є зловживання цим правом з боку деструктивних культів, псевдорелігійних організацій та окремих громадян. Попри велике значення судово-психологічної експертизи в таких категоріях справ, на сьогодні залишається коло невирішених проблем від відсутності єдиних критеріїв релігійної залежності до розуміння спеціалістами змісту норм матеріального права, що знижує ефективність розслідування кримінальних правопорушень та судового захисту потерпілих.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного теоретико-методологічного дослідження особливостей проведення судово-психологічної експертизи у справах, пов'язаних із захистом свободи совісті та віросповідання. Особливістю публікації є те, що автори зміщують акцент на оцінку внутрішнього психологічного стану людини,

яка стала жертвою деструктивного релігійного впливу, її мотивацію, а також акцентують увагу на розумінні мотиву релігійної ненависті або ворожнечі експертами психологами, релігієзнавцями та лінгвістами, визначаючи при цьому фундаментальне значення норм матеріального права як правового каркаса та визначального орієнтира, що окреслює предмет доказування, межі компетенції експерта та юридичну значущість виявлених експертизою психічних трансформацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні є коло науковців, правознавців та практикуючих експертів, які предметно досліджують судово-психологічну експертизу в контексті деструктивного психологічного впливу, релігійної залежності та кримінальних правопорушень, що зачіпають свободу совісті. Серед таких авторів – М. В. Костицький, Н. В. Алікіна, О. А. Назаров, А. Ю. Трофімов, О. Н. Саган, Т. Є. Леоненко та інші.

Виклад основного матеріалу. Ми не беремо за мету аналіз правильності застосування термінів «кримінальні правопорушення на релігійному ґрунті», «кримінальні правопорушення у сфері віросповідання», «кримінальні правопорушення, вчинені з мотиву релігійної ненависті або ворожнечі», адже це питання не є метою нашого дослідження і принципово не впливає на висновки статті, хоча один з авторів у своїх роботах обґрунтувала правильність застосування цієї термінології [1]. З метою дотримання правил юридичної техніки ми застосовуватимемо поняття «кримінальні правопорушення, вчинені на релігійному ґрунті», адже саме це поняття втілює дефініції «ненависть», «ворожнеча», «розбрат», «нетерпимість».

Кримінальні правопорушення, вчинені на релігійному ґрунті, – суспільно небезпечні винні діяння, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, які вчинені суб'єктом кримінального правопорушення з прямим або непрямим умислом і прямо чи опосередковано посягають на свободу обирати, сповідувати будь-яку релігію, безперешкодно відправляти одноосібно чи колективно релігійні культи й ритуальні обряди та вести релігійну діяльність.

Концептуально релігійна віра висвітлює певний рівень особистого втягнення в релігійні ідеї [2, с. 48]. Такі ідеї можуть мати як позитивний, так і деструктивний характер впливу на особистість.

У справах про свободу совісті проведення дослідження завжди покладається на комісію експертів у складі судового експерта-психолога, фахівця-релігієзнавця, судового експерта-лінгвіста. Для проведення експертизи в кримінальних провадженнях, пов'язаних із мотивом релігійної ненависті або ворожнечі (зокрема, за ст. 161 Кримінального кодексу (КК) України – порушення рівноправності громадян), ставиться комплекс питань. Ці питання спрямовані на дослідження психологічного змісту дій особи, її мотивів, психоемоційного стану та смислової спрямованості її висловлювань чи дій. Наша публікація розглядає проблему розуміння неоднозначності термінів норм матеріального права експертами саме у визначенні термінів, зміст яких впливає на висновки експертів та, як результат, доведеність вини в кримінальному провадженні.

Насамперед потрібно зазначити, що розуміння соціальної природи злочинної поведінки та вивчення характеристики особи злочинця, що вчинила кримінальне правопорушення на релігійному ґрунті, нерозривно пов'язані з виявленням і аналізом мотиваційної сфери суспільно небезпечної діяльності осіб, які посягають на конституційне право свободи совісті та свободи віросповідання. Мотивація як процес перетворення зовнішніх стимулів у внутрішні спонукання є безпосередньою особистісною детермінантою злочинної поведінки. Тому питання кримінальної мотивації, як внутрішнього психологічного стержня механізму злочинної поведінки, набувають першорядної вагомості в поглибленні наукових досліджень злочинності на релігійному ґрунті. Таким чином, мотивація як складова формування механізму вчинення кримінального правопорушення на релігійному ґрунті – це динамічний процес формування мотиву й мети на вчинення кримінального правопорушення, яке посягає на право свободи совісті та віросповідання, що відбувається у психіці людини за такою схемою: актуалізація потреби (суперечливість інтересів релігійного характеру, релігійний конфлікт); вибір способу та засобів для задоволення потреб (які можуть мати як протиправний, так і законний характер: або усунення релігійного конфлікту мирним шляхом, або із застосуванням зброї); виникнення мотиву поведінки (де мотив виконує

роль рушійної сили певної поведінки особи); формування мети дії (бажаний результат дій, що передбачається особою і наближає її до задоволення актуальної потреби); планування діяльності (у разі вчинення умисного злочину); прийняття рішення; реалізація рішення.

Наступне питання, яке слід розуміти під час проведення експертизи, що таке «релігійна ненависть», «релігійна ворожнеча», «релігійна нетерпимість», «релігійний розбрат» у розумінні кримінального права, адже це різні поняття, які у слідчий практиці здебільшого розуміються як тотожні.

«Ворожнеча» – відносини і дії, пройняті неприязню, ненавистю. Ворогувати – перебувати у стані напруженої неприязні або війни або у стані давньої ворожнечі. «Ненависть» – почуття сильної ворожнечі, злоби. Ворожнеча та ненависть – результат тривалого деструктивного психологічного процесу всередині особистості. Цей мотив є фундаментальною особистісною мотивацією, яка часто повністю засліплює раціональне мислення суб'єкта [3, с. 84–85].

Ворожнеча зазвичай розглядається як відкритий прояв ворожості. Тобто ворожнеча повинна мати внутрішнє підґрунтя – неприязнь, ненависть, однак не всяка ненависть має зовнішнє вираження у вигляді ворожнечі. Таким чином, ворожнечу й ненависть слід розглядати як категорії різного рівня. Ворожнеча – об'єктивна, ненависть – суб'єктивна.

Таким чином, релігійна ненависть – це почуття сильної неприязні, засноване на релігійних переконаннях людини й випробовуване стосовно інакшовірців, атеїстів і людей, які належать до релігії нейтрально. Релігійна ворожнеча – це відкрита, що граничить із фанатизмом, релігійна ненависть, яка зовні виражається у вчиненні кримінальних правопорушень відносно інакшовірців, атеїстів або осіб, що ставляться до релігії індиферентно, її відкритий прояв.

Мотив же релігійної ненависті або ворожнечі, зі свого боку, слід розглядати, як усвідомлене внутрішнє спонукання до вчинення кримінального правопорушення на релігійному ґрунті. Причому глибинними причинами вчинення кримінального правопорушення має стати саме та обставина, що особа, щодо якої вчинено протиправне діяння, не дотримується тієї ж віри, що й суб'єкт кримінального правопорушення.

У кримінальному законодавстві України, як ми зазначали раніше, застосовуються поняття «релігійна ненависть або ворожнеча» (ст. 161 КК), «релігійна нетерпимість» (п. 14 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 122 КК, ч. 2 ст. 126, ч. 2 ст. 127 КК), де під релігійною нетерпимістю можна розуміти відмову суб'єкта або певної групи терпимо ставитися до конкретних осіб чи групи осіб на підставі їх ставлення до релігії. Тобто «нетерпимість» – це небажання, невміння ставитися терпимо до кого-небудь, нетерпиме ставлення. Таким чином, нетерпимість – це зовнішній прояв ворожості, який не завжди може бути пов'язаний із мотивом релігійної ненависті як почуттям неприязні, зумовленим ставленням до релігії іншої особи. Нетерпимість може виступати як реакція на дії чи слова жертви, на її демонстративну поведінку. При цьому особа злочинця насправді може й не відчувати релігійної ненависті конкретно саме до цієї особи або групи осіб і навіть може не в повному розумінні усвідомлювати, до якої саме конфесії належить жертва, яке вона має віросповідання і взагалі чи вважає себе жертва релігійною особою. Таким чином, релігійну нетерпимість нарівні з «ворожнечею» або «розбратом» можна вважати саме зовнішнім проявом реалізації мотиву, який не завжди пов'язується з правом на свободу совісті або свободу віросповідання іншої особи. «Релігійна ворожнеча або розбрат» (п. 3 ч. 1 ст. 67 КК) як обставина, що обтяжує покарання, також має проблеми щодо їх тлумачення. Ворожнеча – це відносини між ким-небудь та дії, пройняті ненавистю, недоброзичливістю, а розбрат – ворожнеча, розлад між ким-небудь [4, с. 659] або незгода між будь-ким. Отже, як ми бачимо, релігійна ворожнеча і релігійний розбрат мають майже однаковий зміст, що є прямим порушенням законодавчої техніки. Виникає питання: чому в ст. 67 КК України як обтяжуюча вину обставина не вказується мотив релігійної ненависті? Адже саме релігійна ненависть і є тим почуттям, тим психічним ставленням суб'єкта до кримінального правопорушення, яке відображає суспільну небезпеку вчиненого діяння. Виходячи зі змісту ст. 67 КК, у нашій державі кримінальні правопорушення з мотиву релігійної ненависті не вчиняються. Єдиний випадок, де законодавець вказує, що проблема релігійної ненависті в державі існує, – це ст. 161 КК України.

Ми погоджуємося з думкою А. В. Савченка, який звертає увагу на непослідовність законодавчої термінології щодо аналізованих мотивів у різних статтях КК України, а також на порушення порядку (послідовності) вживання вказаних трьох прикметників, які, до речі, вже прив'язуються до категорій «ворожнеча» та «ненависть» (ч. 1 ст. 161) чи «нетерпимість» [5, с. 90].

Щоб уникнути неоднозначного тлумачення норм КК України, де йдеться про мотив релігійної ненависті або ворожнечі, а, на нашу думку, саме цей мотив повною мірою розкриває його суспільно небезпечний вміст, необхідно привести у відповідність норми Загальної та Особливої частини Кримінального кодексу України з обов'язковою вказівкою на мотив вчинення кримінального правопорушення як мотив релігійної ненависті або ворожнечі.

Висновки. Оскільки законодавець використовує слова «ненависть», «ворожнеча», «нетерпимість», «розбрат» як взаємозамінні або хаотично змінює їхній порядок, у судового експерта зникає чітка юридична опора.

Наприклад, судовий лінгвіст змушений самостійно розмежовувати ці деструктивні стани за допомогою академічних тлумачних словників. Це призводить до того, що висновки експертизи стають вразливими для критики адвокатів у суді через суб'єктивізм оцінок.

Завдання релігієзнавця – проаналізувати віровчення, релігійні тексти, канонічні джерела, внутрішні документи або публічні заклики релігійних лідерів та визначити їхню доктринальну спрямованість. Розмежування понять «ненависть», «ворожнеча», «розбрат», «нетерпимість» допомагає релігієзнавцю встановити характер релігійного дискурсу.

Розуміючи зміст термінології, психолог встановлює, що нетерпимість – це поверхнева, часто ситуативна психологічна установка (небажання чи невміння сприймати інакшість). Вона може виникнути спонтанно під впливом роздратування або психологічного тиску середовища, але в ній немає глибокого ідеологічного підґрунтя. Експерт доводить, що ненависть – це не просто короткочасний спалах емоцій (афект). Це стійке, глибоке емоційне ставлення особистості, яке формує стабільний мотив кримінальної поведінки. Експерт-психолог має встановити, що обвинувачений діяв не через випадковий конфлікт, а через укорінену деструктивну психологічну трансформацію особистості.

Коли релігієзнавець дає оцінку змісту ідеології, а психолог – змісту мотиву особи, їхні висновки разом із лінгвістом утворюють єдину доказову базу для суду: вони дають можливість суду чітко відокремити законне право людини на свободу совісті та переконань, навіть якщо ці переконання здаються суспільству радикальними чи «нетерпимими», а також допомагають правильно кваліфікувати кримінальне правопорушення.

Термінологічна точність, яку відстоюють автори публікації, може допомогти експертам створювати обґрунтовані висновки, які не будуть скасовані у вищих судових інстанціях.

Конфлікт інтересів: один із авторів є членом редакційної колегії журналу. Для забезпечення незалежності редакційного процесу рукопис розглядався редактором, який не мав конфлікту інтересів з автором. Автор не брав участі у відборі рецензентів, процесі рецензування та прийнятті рішення щодо публікації статті. Рукопис пройшов стандартну процедуру подвійного сліпого рецензування.

Список використаної літератури:

1. Леоненко Т. Є. Злочинність на релігійному ґрунті: феномен, детермінація, запобігання : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Леоненко Тетяна Євгенівна ; Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2015. 464 с.
2. Стоцький Я. В. Психологія релігії : курс лекцій. Тернопіль : Видавництво Тернопільського НТУ імені І. Пулюя. С. 48.
3. Леоненко Т. Є. Механізм формування мотиву релігійної ненависті або ворожнечі як особистісної мотивації. *Актуальні проблеми юридичної психології : тези доп. наук.-практ. конф. (Київ, 25 квіт. 2014 р.)*. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2014. С. 84–85.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 000 / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. Том 8. С. 659.
5. Савченко А. В. Мотив і мета злочину: кримінально-правовий та кримінологічний аспекти : монографія. Київ : Атіка, 2002. С. 90.

References:

1. Leonenko, T. Ye. (2015). Zlochynnist na relihiinom hrunti: fenomen, determinatsiia, zapobihannia [Religious-based crime: Phenomenon, determination, prevention] (Doctoral dissertation, Klasychnyi pryvatnyi universytet) [in Ukrainian].
2. Stotskyi, Ya. V. (2015). Psykholohiia relihii: kurs lektsii [Psychology of religion: Course of lectures]. Vydavnytstvo Ternopilskoho NTU imeni I. Puliuia [in Ukrainian].
3. Leonenko, T. Ye. (2014). Mekhanizm formuvannia motyvu relihiinoi nenavysti abo vorozhnechi yak osobystisnoi motyvatsii [Mechanism of formation of the motive of religious hatred or enmity as personal motivation]. *Aktualni problemy yurydychnoi psykholohii* (pp. 84–85). Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].
4. Busel, V. T. (Ed.). (2005). Velykyi tlumachnyi slovnyk Suchasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] (Vol. 8). Perun [in Ukrainian].
5. Savchenko, A. V. (2002). Motyv i meta zlochynu: kryminalno-pravovyi ta kryminolohichnyi aspekty [Motive and purpose of crime: Criminal law and criminological aspects]. Atika [in Ukrainian].

Tetiana Leonenko, Nataliia Shpakovych. The criminal law vector of forensic psychological examination: the synergy of law and psychology in the study of religious hatred

The article examines theoretical and practical issues regarding the importance of understanding substantive law norms when conducting forensic examinations concerning freedom of conscience, worldview, and religion; the subject matter of such examinations comprises factual data, circumstances, and material objects analyzed using specialized knowledge to establish the presence or absence of violations of citizens' constitutional rights.

***Keywords**: religion, expert analysis, freedom of conscience, criminal offense, motive of religious hatred or enmity, psychology, subjective element, culpability, proving.*

Дата першого надходження статті до видання: 06.10.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.11.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.11.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)